

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Књига II, свеска 1—2

ЦЕТИЊЕ

Јули—август 1948

Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку

I

По резултатима научног испитивања Алојза Рупела, најпозванијег стручњака за историју проналаска и најстаријег доба штампарства, из Гутенбергове штампарије у Мајнцу изишла је прва штампана књига крајем 1445 год. Од ње постоји само један одломак: тзв. Фрагмент страшног суда. То је била књига стихова на немачком језику, штампана на хартији. После ње су дошле књиге штампане на пергаменту, а затим опет на хартији, па онда једни примерци на хартији а други на пергаменту (као што је случај са чувеном Гутенберговом Библијом од 42 реда). Углавном по Рупелу (*Johannes Gutenberg*, 1939) изложио сам живот и рад Јохана Гутенберга у Гласнику Народне библиотеке, год. I, св. 3—4 (1940). Ту сам прихватио Рупелову хронологију постанка прве светске инкунабуле (стр. V).

Међутим с том се хронологијом не слажу тврђења Пајсија Хиландарског, оца бугарске историографије. У својој Славјаноблгарској историји, која је завршена 1762 год., Пајсије тврди да се у Бугарској почело са штампањем књига још у XIV веку, у доба цара Шишмана: »Тогава блгарите почнали да печатат блгарски књиги в Трново. Неколико књиги били излезли от печат по онова време. И досега се намират евангелија, печатани на кожа. Тогава хората не били искусни во таја работа и отпечатали просто думите и буквите« (наводим по преводу на данашњи бугарски језик од Стефана Илчева, 1947, стр. 73). Пајсије је очевидно био у заблуди. Било би интересно утврдити како је дошло до те његове заблуде: Пајсије је несумњиво видео јеванђеља, штампана на кожи, с преговором или с поговором, или са неким записом који је

он тако разумео да се односи на бугарског цара Шишмана из XIV века. Не треба да нас ништа буни што Пајсије каже да су јеванђеља била штампана на кожи. Наше старе штампарије имале су и своја пергаментна издања. О томе сам сакупио податке у своме чланку о првим српским штампаријама, објављеном у публикацији *Gutenberg Jahrbuch XV, 1940, 251* (Споменица петстогодишњице проналаска штампарске вештине).

Четрдесет осам година после прве светске инкунабуле, 4 јануара 1494 год., изишла је из штампе и прва српска инкунабула: Октоих 1—4 гласа (тзв. првогласник). Она је штампана у штампарији »војводе Зети господина Ђурђа Црнојевића«, а њу је »рукоделисао« »свештеник мних Макарије от Црније Гори«. И после пропасти старе Народне библиотеке, у којој је била лепа и велика збирка старих српских инкунабула и палеотипа, сачувано је више примерака тога Октоиха по разним библиотекама, у нашој земљи и на страни. У штампарији Црнојевића објављен је и Октоих 5—8 гласа (петогласник), једина српска илустрована инкунабула. Народна библиотека је имала осам листова тога Октоиха; пропали су за време I светског рата. Један лист, и то досад непознат, са трећом илустрацијом (две су биле на листовима Народне библиотеке), нашао сам код Д. Вуксана, у примерку Октоиха првогласника. О томе сам писао у Уметничком прегледу, бр. 1, за јануар 1941 год., стр. 23—26. Пре кратког времена тај је лист, заједно са библиотеком пок. Д. Вуксана, однет на Цетиње. Колико се засад зна, то је једини остатак те српске инкунабуле. Среће се по библиотекама и Псалтир из штампарије Црнојевића, украшен многим лепим иницијалима. Три листа Молитвеника из те штампарије изгорела су у Народној библиотеци 1941 год. Сада се од тог Молитвеника чува један лист у Прагу, а седам у Лењинграду. Од Четворојеванђеља, штампаног у штампарији Црнојевића, имали смо само препис, који је 14 августа 1548 год. завршио презвитер Вук у Буђановцима у Срему. Тај је рукопис био својина патријарха Гаврила. Нестао је из Патријаршије 1941 год., у доба када је у њој била смештена немачка војска. Ранији власник тога рукописа, један српски свештеник из околине Винковаца, допустио ми је само да разгледам рукопис и да у хитњи испишем главне реченице из записа. На основу тих својих бележака писао сам о том рукопису у својој расправи О штампарији Црнојевића (Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 166—171). У исписивању из записа

поткрала ми се грешка: ставио сам 4, а треба 14 август. Прерата патријарх Гаврило дао ми је тај рукопис на проучавање. Сачувале су ми се моје белешке и фотографски снимци појединих страна из рукописа, па се надам да ћу имати прилике да опширније проговорим о том важном рукопису.

Крајем 1496 год. Ђурађ Црнојевић је био принуђен да напусти Црну Гору. Као »номинални управник« Црне Горе остао је Ђурђев млађи брат Стеван, а уствари су владали Турци преко санџакбега скадарског. У јануару 1499 год. престаје и та номинална Стеванова управа. О штампарији се ништа не зна. Ђурађ Црнојевић је не помиње у своме тестаменту из 1499 год., па би се по томе дало закључити да је он није ни понео са собом из Црне Горе. Међутим се за старог српског штампара Јеролима Загуровића каже да је у Венецији нашао »стари кипари от родитељ јего војвода Ђурђа«. Одатле би излазило да је Ђурађ пренео штампарију у Венецију. Али слова Загуровићева нису иста са словима из штампарије Црнојевића, а то несумњиво побија причање о наласку Црнојевићевих »кипара« у Венецији. Имаће право Павле Шафарик што говори о Загуровићевој »меркантилној спекулацији«.

Књиге из штампарије Црнојевића у XVI веку биле су веома цењене. О њима се са највећом похвалом говори у Дубровнику 1514 год. Октоих 1—4 гласа преписује се 1518 год. Преписивач нарочито истиче да је Октоих преписао »от Црнојевића извода«. Тако се после непуне четврт века од изласка прве српске штампане књиге не појављује њено друго издање, већ један рукопис. Штампара, који је дошао на место преписивача, опет замењује преписивач. Као што смо напред већ истакли, 1548 год. преписано је Четворојеванђеље »от форми Црнојевића, от сложенија Макаријева«. У једном молдавском Зборнику XVI века налази се преписан један део Псалтира из штампарије Црнојевића. То су Ускршње таблице (Пасхалије) »господина Ђурђа Црнојевића«. Ја сам те Пасхалије нашао у још једном рукопису, колико се сећам из XVII века.

Што се тиче првог српског штампара Макарија, постоји оправдана претпоставка да је идентичан с Макаријем, првим влашким штампаром, који је од 1507 до 1512 год. штампао старословенске књиге за потребе влашке цркве, па према томе с јусовима а не у српској рецензији. По другој једној претпоставци, Макарије је доцније постао угровлашки митрополит; он би био исто лице с митрополитом Макаријем II

(или III). Ја мислим да се није тако завршила каријера првог српског штампара. Из Црне Горе Макарије је заиста отишао у Влашку и тамо наставио свој штампарски рад, али у Влашкој није постао митрополит, већ се из ње кренуо оним путем који је био сасвим природан за све српске монахе: отишао је на Свету Гору, ступио у братство манастира Хиландара и временом постао игуман хиландарски. То је онај хиландарски игуман Макарије, који се помиње у документима из 1526 год. Као игуман хиландарски написао је »Тлкованије... от земљах дакијских и от междах јеје«, о међама »Горњеје Мисије« и »Медитераније« — дакле један географски спис. У том спису помиње и »земљу Црнојевића«, иако је у то доба постојао само турски санџак, којим је управљао Скендербег Црнојевић као »санџак црногорски, приморски и всю диоклитијанској земљи господин«. Писање игумана Макарија о међама Влашке и Молдавије (Дакије) упућује нас да у њему видимо јеромонаха Макарија из Влашке, а чињеница да се игуман Макарије налази у српском манастиру Хиландару и да говори и о »земљи Црнојевића« наводи нас на мисао да ће он бити исто лице и са Макаријем из Црне Горе. То »Тлкованије« игумана хиландарског Макарија сачувано је у једном рукопису из 1534/35 г. Написано је између децембра 1526 и јула 1528 год. У децембру 1526 год. Фердинанд Хабзбуршки изабран је за угарског краља, па се тек после тог датума могло за »земљу Германску« да каже: »иже јест Угарска«, као што стоји код Макарија у »Тлкованију«. А из јула 1528 год. имамо последње вести о Скендербегу Црнојевићу, после кога нестаје »земље Црнојевића«. Морам напоменути да је игуман хиландарски Макарије досад идентификован с доцнијим патријархом Макаријем Соколовићем. Та се идентификација н. пр. среће код Рад. М. Грујића (у Православној српској цркви, 1920, 85, али не и у чланку о патријарху Макарију у Народној енциклопедији II, 631—632).

Забележено је народно предање о штампарији у Ђулићима код Подгорице. Говорило се о словима која су тамо налажена. На основу тог предања и на основу причања о тим словима, којих је било »доста« па чак и »много«, а која се нису сачувала, конструисана је Подгоричка штампарија. Затим су тако протумачени текстови Божицара Вуковића да је он проглашен за оснивача те штампарије, и то у времену пре 1478 или 1479 год. Из Подгорице је доцније штампарија пренета на Обод, а затим на Цетиње. Тако би штампарија Црнојевића уствари била та првобитно Подгоричка

штампарија. О свему томе ја сам писао у посебној расправи под насловом Да ли је у XV веку постојала штампарија у Подгорици? (Богословље XV, 1940, 13—28). Мислим да сам у њој показао да се »не може сматрати као вероватно да је та штампарија уопште постојала«.

II

У XVI веку основана је штампарија у Скадру. Од њених издања познат нам је само Цветни триод из 1563 год. О тој штампарији и о њеном штампару Стефану »от града Скадра« објавио сам расправу у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор XVIII (1938) 375—392.

Расправа је уствари коментар једног записа из познате збирке Љуб. Стојановића (IV, 1923, 64—65 бр. 6325). У запису се говори о прилогу који је Стефан Мариновић »от богохрањимаго града Скадра« учинио цркви св. Николе званој Ивановца, на реци Бистрици, близу манастира Пећске патријаршије. Стефан је тој цркви приложио једну књигу »зовом триход«. Запис је из 1565 год. Код Стојановића су подаци о запису непотпуни. Речено је само то да се запис налази »у старој штампаној књизи у Пећској патријаршији«, али је пропуштено да се ближе назначи у којој је књизи. У тексту записа Стефаново презиме је штампано као Мариновић, али у регистру Стојановићеве збирке стоји Маринковић.

Ја сам Стефана из записа идентификовао са старим српским штампаром Стефаном »от града Скадра«. Сматрао сам да му је презиме Мариновић, да је дакле погрешка у регистру а не у штампаном тексту записа. За приложени Триод рекао сам да мора бити један од Стефанових триода: или је то Посни триод, који је Стефан штампао 1561 год. у Венецији код Виценца Вуковића, или је Цветни триод из Скадарске штампарије. Како се код М. С. Милојевића у његовом попису рукописа и старих књига из књижнице Пећске патријаршије налази и један Апостол, штампан у Венецији 1561 год. (Путопис II, 1872, 215), и како се не зна ни за какваг апостола из старих српских штампарија, ја сам помишљао да није можда Милојевић имао у руци Стефанов Посни триод из 1561 год. па да га је погрешно назвао Апостолом. У том би случају могло бити да је то баш онај триод који је Стефан приложио.

Било је очевидно потребно да се нађе тај триод са записом Стефана »от града Скадра«. Ја сам све чинио да до њега дођем. Преко Патријаршије обраћао сам се управи ма-

настира Пећске патријаршије, али су сви ти моји напори били потпуно безуспешни. Најзад сам пронашао тај триод, и то у Београду. Откупио сам га за Народну библиотеку и он се свакако и данас у њој налази. Триод је заиста Стефаново издање, само није Посни триод из 1561 год., већ Цветни триод из 1563 год., из Скадарске штампарије. Потврдило се да је погрешка у регистру а не у штампаном тексту записа: Стефан се презивао Мариновић.

Свештеник Томо Н. Кажих објавио је чланак о Црквама градачким у цетињској Просвјети XI (1900). У Црној Гори, у Љешанској нахији, на земљишту племена градачког, постоје рушевине Вазнесенске цркве која се назива и »Свети Спас«. Јужно од те цркве, од прилике на сто метара, налазе се рушевине неког стародревног манастира. Кажих бележи да се не зна »у које вријеме и од кога је сазидан« тај манастир, па додаје да се »прича, да је у томе манастиру била смјештена »штампарија«, у којој су се штампавале црквене књиге«. У напомени испод текста Кажих наводи још и ове податке: »У тој штампарији, између осталих, нама непознатих књига, штампано је и једно »Јеванђеље«, за које се говори, да се исто и данас налази у цркви Бољевићкој у Црмници, и да је на истоме Јеванђељу натпис, који — по кажевању — означава, да је било исто својина поменутог манастира и производ његове штампарије«. За цркву Кажих напомиње да се назива још и »Мркшина«, да од ње »води и једна старинска улица истога имена, до једног дола, који се исто зове »Мркшин док«. Сем тога, »у истој близини налази се и »Мркшина јама«, у којој су — веле — калуђери склањали црквене утвари и друге скуповности у случају непријатељске најезде«. На крају Кажих закључује »да је ту живио неки Мркша, који је можда био и калуђер, на основу чега можемо још мислити, да је исти и ову цркву зидао«.

Испод Кажихевог текста уредништво је ставило своју напомену. У њој се прво упућује на помен Ђурђа Мркшића у Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских II (1863) 94. Год. 1485 Ђурађ Мркшић је »имао земље на Горњем Добру па zaloжио Ивану Црнојевићу«. Затим се у напомени наводи народно предање, по коме је Мркшина Црква била у Ужичком округу, у селу Косјерићу. У тој Мркишиној Цркви штампане су две књиге. Напомена се свршава овим речима: »Чудновата случајност, да је и ова црква посвећена Вазнесенију, као и оне горе у Љешанској нахији. Да није како овдје *qui pro quo*, што се тиче штампарије?»

Јеванђеље које помиње Кажичић очевидно је дало повода да се прича о штампарији у близини једне од разрушених градачких цркава у Љешанској нахији. У поговору тог Јеванђеља стоји да је завршено 1562 год. »при храму Светаго Вазнесења, иже јест Мркшина Црква, в подкрилије Чрније Гори«. Од планине Црне Горе требало је само начинити земљу Црну Гору, па онда све иде лако и лепо. Поговор каже да је црквени храм било Вазнесење. И градачка црква посвећена је Вазнесењу. Штампарија је била при цркви која носи назив Мркшина. Тако се назива и градачка црква. Само код градачке цркве постоји још и »старинска улица истога имена«, и »Мркшин до«, и »Мркшина јама«. Кад се дода још причање о штампарији — наравно подразумева се народно причање, вековна народна традиција (али се то не каже) — онда не би требало да буде никакве сумње, да ли је и у XVI веку постојала штампарија у Црној Гори, у Љешанској нахији.

Сем Јеванђеља, у штампарији при Мркшиној Цркви штампана је још једна књига: Цветни триод, завршен 1 септембра 1565 год. У поговору тог Цветног триода каже се да је та књига рађена »при всеосвештеном митрополите смедеревском кир Захарији«. Према томе Мркшина Црква била је негде у Смедеревској митрополији. У то доба Смедеревска митрополија могла је бити пространија него раније и него доцније, али ван сваке сумње није обухватала и Црну Гору. Црна Гора је имала своје митрополите. Тада су, по белешкама Д. Вуксана, управљали Црногорском митрополијом или Макарије и Рувим I, или Пахомије II (цетињски Записи XIV, 1935, 72—73).

Мркшина Црква — из које је био први београдски штампар Мардарије, и у којој је он после Београдске штампарије (из 1552 год.) створио нову штампарију, »рукоделисавши« слова »от железа и меди и прочаја« (1562 или пре те године) — била је негде у данашњој Србији, али где тачно још није могло да буде утврђено, и после многог трагања. Ја за њом трагам већ дужи низ година. У том свом трагању наишао сам на једну Мркшину Цркву у Топлици и о њој сам писао у Старинару за 1937 год. О Мркшиној Цркви, уосталом, биће опширног говора другом приликом. Овде је довољно констатовати да Мркшина Црква није била у Црној Гори. Кажичево саопштење нема научног значаја.

ПРИЛОЗИ

1) Запис у Буђеновачком рукопису из 1548 год.

Всевидцу и преблагому богу слава и величије, дају-
штому свршити свако дело благо, иже о њем начинајему.
Тому слава и држава в веки веком, амин.

Понеже иже в тројици поклањајем бог благоизволи
црков своју исплнити светими књигами в славословије и ползу
прочитајуштим, аз грешни и манши в чловецех свештеник
Вук взревновах поспешенијем светаго духа и љубовију жеже
к божаставним и светим црквам, написах сију душеспаснују
књигу четвороблаговестије, жеже дух свети апосголским и усти
отригну в познаније и исплњеније славословију трислчаного
в јединстве поклањајемаго божаства. Мољу же јуније и
свзрастније и старије, чтуште или пишуште, љубве Христове
ради исправљајте, нас же усрдно потштавших се на сије дело
благословљати, да обоји славеште отца, из њего же сва, сина,
им же сва, духа светаго, о њем же сва. Обладајушту царством
в амирех царју Сулимену, повељенијем архиепископом бел-
градским и сремским кир Логинном, трудих се о сем аз грешни
презвитер Вук, в Срему, на Бугановцех. Зде улучити сми-
реније и милост, тамо же сеје светом озарим се и благода-
тију, амин. Исписа се в лето знс (7056 = 1548), круг слнцу
ки (= 28 а луни з (= 7), светоје евангелије богу на
славу, светим на светињу, христлијаном на спасеније. Поче се
месеца маја ки (= 28) дан и сврши се месеца августу ді
(= 14) дан. Богу нашему слава в веки, амин.

Си извод от форми Црнојевић, от сложенија Макаријева.

2) Запис Стефана Мариновића »от града Скадра« из 1565 год.

Сију душеспаснују књигу зовом триход приложи
храму светаго и славнаго архијереја и чјудотворца Христова
Николаје зовом Ивановца, на реце Бистрице, близ великије
цркви србскије Патријархије иже в Пек, в Христа бога бла-
говерни Христу раб Стефан Мариновић от богохранимаго
града Скадра, при старцу кир Романе. И да будет сија књига
от сего светаго храма неотјемљемо никим. Писа се сије в
лето зог (7073 = 1565) месеца јуна њв (= 12) дан.